

С.О.Кириленко

Проблема походження Русі в радянській історичній науці в умовах ідеологічних кампаній кін. 40-х – поч. 50-х рр. XX ст.

Радянську медієвістику традиційно прийнято вважати тихою академічною галуззю, в якій завдяки політичній неактуальності досліджуваних проблем виявилось можливим зберегти традиції професійного наукового дослідження [1]. Частково це правильно, оскільки питання середньовічної історії цікавили радянське політичне керівництво меншою мірою, ніж історія сучасності. Тому саме 30-ті рр. стали для багатьох визначних істориків середньовіччя досить непростим часом, "паузою" в їх творчій біографії. Проте ситуація різко змінюється на початок 40-х – у першій половині 50-х рр. Відмінність даного періоду від попереднього, перш за все, в тому, що він припадає на час апогею тоталітарної системи. Ця політична ситуація визначала всі сфери життєдіяльності радянського суспільства, у тому числі і розвиток суспільних наук. Дана обставина і дозволяє говорити про визначний етап розвитку радянської історіографії Київської Русі.

Початок другого етапу радянської історіографії Давньоруської держави збігається з початком Великої Вітчизняної війни, коли питання про утворення Давньоруської держави постало з особливою гостротою. Тим більше це було важливо в умовах пропаганди ідеї про перевагу арійської (німецької) нації в Німеччині і Європі. Академік Б.Д.Греков відзначав активізацію в передвоєнні роки й у перший період II світової війни норманської теорії. Особливо посилено висувалася теза про те, що "російський народ – народ неісторичний, нездатний до державного і культурного будівництва" [2]. Перед радянськими істориками стояло завдання не просто ще раз повернутися до норманського питання, але раз і назавжди розробити "справжню наукову" концепцію утворення Давньоруської держави, не обтяжену "наївними уявленнями наших предків" [3]. Ці, швидше, політичні завдання і визначали зміст наукових досліджень того періоду. Слід наголосити, що в зазначений час історики основну увагу стали приділяти саме питанням утворення держави, оформленню і становленню політичної влади, її механізму і функцій. Дебати про соціально-

економічний характер держави на деякий час припиняються, щоб з новою силою спалахнути у другій половині 40-х – на поч. 50-х років.

Розробку нової тематики насамперед варто пов'язати з іменами Б.Д.Грекова, В.В.Мавродіна, С.В.Юшкова. У дослідженнях 40-х років відбилася тенденція "подавити" державність у слов'ян. Відмінною рисою наукових пошуків початку 40-х років є спроба звернутися до історії слов'ян V–VI ст. і спробувати довести високий рівень політичної організації східних слов'ян у найдавніший період. У радянській історичній літературі така спроба робилася вперше. Підходи до проблеми, вироблені в цих дослідженнях, часто не зовсім вдалі висновки, підкріплені сумнівними джерелами, відбивали визначений етап у розвитку радянської науки і все-таки розширили проблематику, пов'язану з вивченням становлення Давньоруської держави.

У 1942 р. у "Історичному журналі" з'явилася стаття Б.Д.Грекова "На заре русского государства". Пізніше висловлені в статті ідеї ввійшли в науково-популярну книгу вченого "Борьба Руси за создание своего государства", що вийшла в 1944 р. і перевидана в 1945 р. Мета роботи автором була позначена досить чітко: показати, як російський народ, що вступив на історичну арену в VI ст., йшов на шляху створення своєї державності [4]. Київська держава виникла не на порожньому місці, – це порівняно пізніше утворення, і на цьому поприщі слов'яни "проробили чималий шлях" [5]. Пильна увага до витоків держави, її генези переслідувала політичні й ідеологічні цілі. Загострення норманського питання і бажання "фашистських фальсифікаторів" довести створення германцями руської держави пояснює прагнення провідних радянських спеціалістів з історії Київської Русі довести тезу про те, що перші слов'янські держави з'явилися в Східній Європі задовго до появи варягів [6].

У роботах Б.Д.Грекова досить чітко вимальовується і просліджується наступна схема генезису східнослов'янської державності: політичні організації антів V–VI ст. – держава дулібів VI ст. – система держав типу Києва і Новгороду VIII – початку IX ст. – Київська держава IX–X ст. Міцно засвоївши постулат марксизму, що держава є результат процесу класотворення, вчений прагне довести наявність класів ще в античному суспільстві. Посилаючись на відомі свідчення Прокопія Кесарійського, Йордана, Маврикія, дослідник вважає, що "у VI ст. слов'яни й анти уже вийшли з первіснообщинного чи родового ладу" і "організовувалися в більш великі об'єднання зі своїми вождями на чолі" [7]. У радянській історичній науці Б.Д.Греков одним з перших звернувся до арабських джерел і підняв питання про політичні утворення до Київської держави. Згадування

арабськими джерелами "держави" дослідник трактує так: Куяба – Київ, Слава – Новгород. Артанія ж, згідно з ученим, про яку нічого не говориться й у Повісті временних літ (далі ПВЛ), увійшла до складу хазарської держави настільки міцно, що про неї сучасники говорили як про одну із самостійних частин Русі [8].

Розвиваючи далі свої думки про державні утворення слов'ян до утворення Київської Русі, Б.Д.Греков звертається до "Хронологічних виписок" К.Маркса, де мова йде про Київ і Новгород, що до їхнього об'єднання існували як цілком самостійні "держави" [9]. Цікаво, що тут вчений уже не звертається до "Секретної дипломатії" К.Маркса, де прямо говориться про "скоростиглу" імперію, утворену варягами. На початку 40-х років ці цитати не підходять, їх він намагаються уникати, воліючи використовувати більш "вдалу" роботу К.Маркса "Хронологічні виписки". Але у використовуваному вченим уривку мова йде про інше. При уважному прочитанні уривка не важко помітити, що К.Маркс зв'язує утворення Київської і Новгородської держав зі скоренням їх варягами. Саме варяги організовують ці "держави" [10].

Вважаючи питання про ранню історію східнослов'янської державності доведеною, історик звертається до його соціально-класової характеристики. Звертаючи увагу, що для утворення держави необхідні як зовнішні фактори (зовнішня небезпека), так і внутрішні (еволюція до класового суспільства), дослідник пильну увагу приділяє другому фактору. Посилаючись на археологічні дані Б.А.Рибакова і П.Н.Третьякова і орієнтуючись на відому тезу Я.Мара про синхронність етнічного і соціального розвитку, Б.Д.Греков робить висновок про високий рівень культури і техніки ремесла в Подніпров'ї VI–VIII ст., що дозволило східним слов'янам "безперервно і послідовно" розвиватися в зазначеному регіоні протягом століть [11]. У світлі цих міркувань вчений вважає, що до VIII ст. складається класове суспільство.

Створена Б.Д.Грековим концепція повна протиріч. З одного боку, держава дулібів-волинян існувала з VI ст., але держава – явище класове, а класи утворюються лише з VIII ст. Крім того, незрозуміло, з яким класом він пов'язує дофеодальну державу, оскільки клас феодалів ще не сформувався. Ці протиріччя Б.Д.Грековим не вирішуються. Розглядаючи докладно процес утворення Київської Русі, історик припускає, що Рюрик – історичний персонаж, і "покликання варягів" могло мати місце для підтримки "однієї зі сторін, що борються на новгородській території" [12]. Захоплення двома ворогуючими варязькими угрупованнями влади в Києві і Новгороді показує неміцність і недосконалість "державної влади в цих

землях". Б.Д.Греков підкреслює, що система організації і механізм державної влади до приходу варягів у літописах не відбитий. Дослідник справедливо звернув увагу на те, що діяльність Рюрика в Новгороді, а Олега в Києві показує в них спокушених державників.

Теза Б.Д.Грекова про державу волинян як предків руської держави була прийнята більшістю радянських істориків і міцно затвердилась у радянській історіографії 40–50-х років. Нова концепція Б.Д.Грекова була зустрінута доброзичливо. Рецензенти дослідження схвалили цей напрям. Відзначаючи нове вирішення норманської проблеми, С.В.Юшков писав, що визнання Б.Д.Грековим істотної ролі варягів в організації політичної влади "не похитнуло його основного положення, що утворення держави підготовлене внутрішнім розвитком слов'ян" [13].

Проблема походження Русі відобразилася і в працях С.Юшкова. Характерною рисою концепції С.В.Юшкова є теза про тісний зв'язок питання про походження держави і питання про походження Русі. Якщо походження антської і дулібської держав вчений зв'язує з класами робітничого суспільства, то наступні фази східнослов'янської державності зв'язуються з особливою соціальною групою – руською. Цей аспект є наріжним каменем концепції С.В.Юшкова. Учений відкидає тезу про норманське походження цього терміна і дає інші оцінки традиційній системі доказів, що ототожнюють Русь з норманами. Так, у повідомленнях Бертинських анналів, що говорить про послів кагана народу Рос, історик вбачає спробу шведів, що знаходяться на службі в хазарського кагана, відправитися додому в Скандинавію [14]. На користь тези, що Русь є нормани, не може говорити, на думку вченого, також і улюблений аргумент прихильників цих поглядів, як назви Дніпровських порогів, залишені Костянтином Багрянородним на руській і слов'янській мовах. С.В.Юшков, посилаючись на В.Томсона, відзначає, що "назва порогів руською мовою не є перекладом слов'янських назв, а являє собою географічну номенклатуру порогів, прийнятих Руссю" [15]. У виробленні цієї номенклатури "брали участь купці, що належать до різних народностей. У підсумку своїх міркувань вчений приходить до висновку, що руська мова в середині X ст. не була скандинавською. "Рус", за С.В.Юшковым, – це соціальні групи, що виникли в середовищі східного слов'янства VIII–IX ст. [16]. Ці соціальні групи можуть комплектуватися з різних категорій населення, що з'явилися в результаті розкладання землеробської общини – з родоплемінної знаті, купців, вільних рабів, ремісників і т.д. Про розкладання сусідської общини С.В.Юшков вважає за можливе говорити стосовно вже до VIII ст. Осідаючи в містах, ці соціальні групи, що мають міжплемінний характер, створюють

свою матеріальну і духовну культуру і підкоряють собі сільськогосподарську округу, експлуатуючи її – стягуючи данину. Ці групи й одержують назву "Русь", стають "вогнищами класового суспільства, що розвивається", і надалі утворюють народність. "Русь" виникає всюди – у центрі і на окраїнах: Карпатська Русь, Тмутараканская Русь і т.д. Ці "вогнища класового суспільства" і організують держави – варварські держави. Відомі центри Русі арабських джерел – Куябу, Славу, Артанію – учений локалізує також, як Б.Д.Греков (Куяба – Київ, Слава – Новгород, Артанія – Тмутаракань). Виникнення держав викликає і виникнення права, що захищає інтереси Русі (руське право). Щоб додати своєї концепції вагомість, С.В.Юшков звертається до історії Західної Європи, де подібні явища зафіксовані в багатьох народів. Так, на його думку, такими ж соціальними групами були франки, бургунди, варяги, тюрки. Після утворення держави термін "Русь" став здобувати політичний, а пізніше етнічний характер [17]. Таким чином, ми бачимо, що особливу роль в утворенні держави східних слов'ян С.В.Юшков відводить соціальній групі "Русь". Це положення, хоча і було підтримано деякою частиною вчених [18], серйозного поширення не одержало. Теза про термін "Русь" як соціальний прошарок знаходить підтвердження й у працях деяких сучасних учених. Так, Г.С.Лебедев і Г.А.Хабургаєв вважають, що в IX – першій половині X ст. термін "Русь" був позначенням насичених норманами військово-торгових шарів, що знаходилися поза племінними структурами і панували над корінним східно-слов'янським населенням. Передбачається, що термін "русьяві" містить як етнічний, так і соціальний відтінок. В етнічному плані він зв'язаний зі скандинавами, а в соціальному з нечисленним, тісно зв'язаним зі своїм вождем привілейованим угрупованням [19].

Таким чином, С.В.Юшков по-своєму вирішує норманську проблему і питання про походження "Русі". Висновок вченого досить красномовний: перші руські держави виникали не в результаті завоювання слов'янських племен норманами, а в результаті суспільно-політичного розвитку [20]. Цими умовами були: 1) відділення ремесла і торгівлі від сільського господарства; 2) ще більше виділення Русі й осідання її в містах; 3) падіння економічного і політичного значення світових центрів (Халіфату і Хозарії) і посилення значення шляху "з варяг у греки". Це зв'язувало слов'ян у єдиний економічний комплекс. Остання обставина, на думку вченого, стала вирішальною передумовою до об'єднання східних слов'ян в одну державу. Однак дослідник, як нам здається, впадає в крайність – заперечує роль і участь норманів взагалі, що не відповідає дійсності, і визнавати подібне – значить грішити проти істини. Так, навіть Рюрика,

Олега, Ігоря вчений вважає князями новгородської Русі (а Русь, нагадаємо, за С.В.Юшковим, слов'янського походження), а не норманами [21].

В умовах боротьби з космополітизмом питання про "початок" Русі і норманська проблема стали особливо актуальні, тому що "американсько-англійські фальсифікатори" намагалися "оббрехати" славне минуле "російського народу" [22]. Рятівним у цій ситуації стало повернення до теорії про південне походження терміна "Русь". Цим шляхом пішла вся наука. До кінця 40-х – початку 50-х років спостерігається відродження концепції про південне, "тубільне" походження терміна "Русь", висловлювана раніше (до революції) С.А.Геденовим, М.С.Грушевським та ін. Спеціальну роботу цій проблемі присвятив М.Н.Тихомиров. Він одним з перших у радянській історіографії зробив спробу обґрунтувати ототожнення русів з полянами. Вчений висловив припущення, що термін "Русь" має значення етнічне і територіальне, крім того, він поширився з області полян на всю Давньоруську державу, тому що Полянський Київ став столицею держави. М.Н.Тихомиров підкреслює, що варяги і слов'яни тільки тоді стали називатися Руссю, коли осіли в Києві. Отже, "Руссю" називалося Середнє Подніпров'я, ядро Давньоруської державності [23]. Такому вирішенню питання спробував заперечити С.В.Юшков, який раніше висловлювався про "Русь" як соціальну групу, що осіла в містах [24].

Проте у 1951 р. у фундаментальному дослідженні А.Н.Насонова "Російська земля" і утворення території Давньоруської держави" точка зору М.Н.Тихомирова знайшла свій подальший розвиток. У викладі А.Н.Насонова, Київській державі передувала "Руська земля", що склалася в IX ст. Її поява стала результатом послаблення Хазарії і боротьби зі степом. Соціальною базою "Руської землі" була місцева феодална знать. Головними центрами були Київ, Чернігів, Переяслав. Вони і склали надалі ядро держави. Свою назву "Руська земля", як думає вчений, одержала від імені "місцевого південного племені". Таким чином, А.Н.Насонов припускає існування племені "Русь", що жили в Середньому Подніпров'ї [25].

Мабуть, найбільш одіозною і гіпертрофованою ця концепція є в працях Б.А.Рибаківа. Вчений вважає, що "Руська земля" у вузькому значенні (Київ, Чернігів, Переяслав) існує вже в VI–VII ст. Дослідник робить свої висновки не стільки на аналізі літописів і інших письмових джерел, скільки на довільному трактуванні археологічного матеріалу. Логіка міркування вченого проста: оскільки "поля поховань" – безперечно слов'янського походження, Придніпровська Русь "вписується в область полів поховань Черняхівського типу", а "старожитності антів" (II–V ст.) збігаються з літописною Руссю, отже, руси – частина антів. На користь

цього, на думку Б.А.Рибакова, говорять і звістки Захарія-Ритора (550-і рр.) про народ "Рос", що, згідно з ученим, і є літописна "Русь" [26].

Таким чином складається його концепція про ранньофеодальний характер Київської Русі IX–X ст., що пройшла до X ст. тривалий шлях державної еволюції. Новоспечена концепція настільки далека від історичної дійсності IX–X ст., як і від об'єктивності. Вважалося, що створено справді марксистську концепцію історії Давньої Русі. При пильному аналізі розкривається і лабораторія її творців: цитатництво класиків, вибіркоче залучення їхніх робіт у різні періоди розвитку радянської історіографії; вільне, суб'єктивне, кон'юнктурне прочитання й інтерпретація письмових і археологічних джерел. Ці положення затвердилися, а концепція була прийнята більшістю радянських вчених і панувала до початку 80-х років.

Література

1. Свешников А. Советская медиевистика в идеологической борьбе конца 1930–1940-х годов // <http://magazines.russ.ru>
2. Греков Б.Д. О роли варягов в истории России (по поводу статьи шведского профессора Туре Арне) // Новое время. – 1947. – №30. – С. 13.
3. Там само.
4. Греков Б.Д. Борьба Руси за создание своего государства. – М.; Л., 1945. – С. 77.
5. Греков Б.Д. На заре русского государства // Исторический журнал. – 1942. – №7. – С. 24.
6. Там само. – С. 25.
7. Греков Б.Д. Борьба Руси... – С. 17.
8. Там само. – С. 32.
9. Маркс К. Хронологические выписки // Архив Маркса и Энгельса. – 1938. – Т. V. – С. 42.
10. Там само.
11. Греков Б.Д. Борьба Руси... – С. 37.
12. Там само. – С. 50.
13. Юшков С.В. Рец. на кн.: Греков Б.Д. Борьба Руси за создание своего государства. – М., 1945 // Вопросы истории. – 1946. – №1. – С. 140.
14. Юшков С.В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. – М., 1949. – С. 47.
15. Там само. – С. 52.
16. Там само. – С. 57.
17. Юшков С.В. Общественно-политический строй... – С. 41.
18. Мавродин В.В. Образование Древнерусского государства. – Л., 1945; Тивериадский Л.С. К вопросу о происхождении Руси // Исторические записки. – 1942. – Т. 13; Артамонов М.И. Спорные вопросы древнейшей истории славян и руси // КСИИМК. – 1940. – Вып. VI.

19. Лебедев Г.С. Этнографические сведения арабских авторов о славянах и русах // Из истории феодальной России. – Л., 1978. – С. 21–24; його ж. Эпоха викингов в Северной Европе: историко-археологические очерки. – Л., 1985; Хабургаев Г.А. Этнонимия "Повести временных лет" в связи с загадочными реконструкциями восточнославянского этногенеза. – М., 1979.
20. Общественно-политический строй... – С. 65.
21. История государства и права. – М., 1961. – Т. I. – С. 78.
22. Греков Б.Д. Древняя Русь. Становление феодальных отношений и образование Древнерусского государства (IX–X вв.) // Очерки истории СССР. IX–XV вв. – М., 1953. – Т. 1. – С. 75.
23. Тихомиров М.Н. "Русь" и "Русская земля" // Советская этнография. 1947. – Т. VI–VII. – С. 67.
24. Юшков С.В. Русская Правда. – М., 1950. – С. 244.
25. Насонов А.Н. "Русская земля" и формирование территории Древнерусского государства. – М., 1951. – С. 25.
26. Рыбаков Б.А. Проблема образования древнерусской народности в свете трудов И.В.Сталина // Вопросы истории. – 1952. – №9. – С. 57.

П.П.Овдієнко, Є.М.Страшко

Центральна Рада та проблема "українізації" Півдня в 1917 р.

Питання про регіональну специфіку процесів етнополітичної інтеграції українських земель у 1917 р. вже неодноразово піднімалося дослідниками як в Україні, так і за її межами. Проте в силу ряду обставин, включаючи й політичні, якісний рівень його наукової розробки поки що не відповідає актуальності, адже мова йде не тільки про долю політичного руху, одного з тих, що визначали майбуття України та й Росії в цілому з огляду на масштаби й значущість "українського руху" в його найбільш конструктивний період 1917 р. Мова йде про значно більше – про націогенез українського народу як процес, що мав свою динаміку і географію. У безпосередній залежності від останніх здійснювалося й політичне самовизначення українського народу у формі або автономії у складі демократичної федеративної Росії, як уявлялося й проklamувалося спочатку, або незалежності, до чого прийшли в кінці грудня 1917 р.

Показово, що цей територіальний бік проблеми одразу ж опинився у фокусі гострих суперечок між прибічниками й противниками Української Центральної Ради, у якій теж далеко не одразу склалася територіальна